

Кичан Д. О.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

МОРФОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПРИЧИНОВИХ ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ Ю. М. КОСАЧА «ВОЛОДАРКА ПОНТИДИ»)

У статті проаналізовано особливості функціонування різнорангових мовних одиниць із причиновою семантикою, дібраних методом наскрізного виписування з роману Ю. М. Косача «Володарка Понтиди». Зосереджено увагу на тому, що вони можуть бути компонентами словосполучення, простого ускладненого й неускладненого речень, а також частинами складнопідрядних і безсполучникових конструкцій. Закцентовано на формально-синтаксичних зв'язках, які є засобами вираження причинової семантики. Джерельна база засвідчила, що найчастіше вказаний значеннєвий відтінок реалізують поєднані детермінантним зв'язком підрядні частини, які відповідно до семантико-синтаксичних відношень є підрядними обставинними причини. Вони експлікують односторонню залежність, що полягає в підпорядкуванні всій головній частині. Корпус фактичного матеріалу поповнили структури з різними видами зв'язку, зокрема сурядним і підрядним, складні речення з декількома підрядними, організованими в послідовну супідрядність чи послідовну й неоднорідну підрядність. Причинові формально-синтаксичні зв'язки в складнопідрядних реченнях найчастіше виражені за допомогою сполучників **бо, тому що, оскільки, адже**. Безсполучникові конструкції можна диференціювати як причинові з огляду на семантико-синтаксичні відношення між частинами. Виявлено, що причинові формально-синтаксичні зв'язки здатні реалізувати синтаксеми, які функціонують у структурі простого речення. Їхні формальні маркери – дієприкметникові й дієприслівникові звороти (відокремлені члени речення), одиничні дієприслівники, прислівники **зопалу, зозла, спересердя, спросоння, нізащо, тому та** прийменниково-відмінкові форми «від, з, з приводу + Р. в.», «через + Зн. в.». Непоширений різновид становлять мовні одиниці, що виявляють причинову семантику, проте не вказують на саме явище, причини якого пояснені. Аналізований змістовий відтінок у них прихований і навіть значною мірою нейтралізований. У такому разі значення причини допомагає реалізувати підсилювально-видільна частка **-бо**. Найпериферійніша роль у вираженні причини припадає на вставлені одиниці.

Ключові слова: причинова семантика, синтаксема, формально-синтаксичний зв'язок, морфологічне вираження, синтаксична конструкція, детермінант, адвербіальний.

Постановка проблеми. Питання про типи формально-синтаксичних зв'язків і засоби морфологічного вираження синтаксичних одиниць нині простудійовані в контексті традиційної та функційної граматики української мови. Попри суттєві напрацювання вважаємо за доцільне зосередити увагу на описі причинових одиниць, функційна спеціалізація та морфологічні репрезентанти яких докладно не схарактеризовані в сучасній граматиці. Обраний джерельною базою роман Ю. М. Косача «Володарка Понтиди» в такому аспекті до аналізу не залучений. Крім того, удосконалення потребує система засобів експлікації причинової семантики, що розширить уявлення про сукупність адвербіальних компонентів сучасної української літературної мови загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади вивчення порушеної проблеми віддзеркалені в дослідженнях І. Р. Вихованця [1; 2], К. Г. Городенської [4], О. Г. Межова [9], Т. Є. Масицької [8], О. В. Кульбабської [7] та інших. Деякі аспекти вивчення причинових одиниць запропонували А. П. Грищенко [10, с. 221–222], Л. О. Кадомцева [10, с. 374–377], І. Р. Вихованець [1, с. 273–274, 325; 2, с. 147–149] та інші.

Постановка завдання. З'ясувати особливості морфологічного вираження різнорангових синтаксичних одиниць, що перебувають у причинових формально-синтаксичних зв'язках з іншими компонентами реченнєвих побудов.

Виклад основного матеріалу. Синтаксичний зв'язок – формальний зв'язок між компонентами

синтаксичної одиниці (словосполучення, простого речення, складного речення), виражений відповідними мовними засобами [11, с. 17]. Специфіку формально-синтаксичних зв'язків у межах різних за статусом синтаксичних одиниць з узагальненими значенням причини розглядаємо відповідно до виду синтаксичної конструкції, в якій вони функціонують. Синтаксичні зв'язки корелюють із семантико-синтаксичними відношеннями між компонентами синтаксичних одиниць, формально їх виявляють [1, с. 17]. У сучасній функційній граматиці заведено вирізняти три типи синтаксичних зв'язків: предикативний, підрядний і сурядний. За диференційну ознаку, що розмежовує основні типи синтаксичних зв'язків, править напрям синтаксичної залежності: двобічний напрям – взаємозв'язок, одnobічний – підрядний зв'язок і відсутність залежності – сурядний зв'язок [1, с. 22].

Досліджена джерельна база дала змогу стверджувати, що причинові формально-синтаксичні зв'язки найчастіше реалізовані в складному реченні. Диференційна ознака односпрямованої залежності між його частинами свідчить про підрядний зв'язок у межах складнопідрядних речень. І. Р. Вихованець визначає два різновиди підрядного зв'язку в реченні, а саме прислівний і детермінантний. Детермінантний підрядний зв'язок поєднує детермінанти з предикативним ядром речення, становить собою односпрямований зв'язок і має слабкий характер у порівнянні з підрядним прислівним зв'язком, якому притаманний тісніший характер у зв'язку із семантичною недостатністю або граматичними особливостями опорного члена речення [2, с. 24]. Окрім цього, науковець зазначає, що «підрядний детермінантний зв'язок у простому й складному реченнях виявляє глибинну спільність у його граматичній організації: підрядний зв'язок у складному реченні поєднує детермінантні підрядні частини з головними частинами в цілому» [2, с. 24].

Причинову семантику найчастіше реалізують поєднані детермінантним зв'язком підрядні частини, що відповідно до семантико-синтаксичних відношень визначаємо як підрядні обставинні причини. Проте не можна говорити про їхню самостійність поза межами речення, в структурі якого вони функціонують. Причинові семантико-синтаксичні відношення в складнопідрядних побудовах можуть бути визначені тільки з огляду на зв'язок із головною частиною речення загалом. А. П. Загнітко слушно зауважує: «Зв'язок детермінанта з реченневою предикативною основою

є непередбачуваним і необов'язковим. Детермінанти зумовленості називають ситуацію, подію, яка перебуває у відношенні зумовленості з основною подією» [5]. У складнопідрядних реченнях цього різновиду простежуємо одnobічну залежність підрядних причинових частин від усієї головної частини, а не окремого члена речення: *Найбільшу увагу наказував мені мій батько, та й досить суворо, присвячувати юриспруденції, бо закони і права, мовляв, це основа життя і буття народів* [6, с. 9]; *Багато з них подекуди з княжною Алі-Емет різними мовами, бо вона досить непогано говорила багатьма* [6, с. 24]; *Увечері я приволакався до готелю, забрьоханий по вуха, бо весна була з дощами і замінила паризькі вулиці та площі в непролазну грязюку* [6, с. 15].

Причиновий семантичний потенціал виявляють частини, що перебувають не тільки в межах складнопідрядних речень, а й в межах структур із різними видами зв'язку, зокрема сурядним і підрядним: *Я було постукав тростинкою у головні двері, але пренахабні лакизи у ліврях без усяких церемоній виштовхали мене, бо у мене, мовляв, не було ні рекомендаційного листа, ані запрошення* [6, с. 17]; *Колись мене непокоїла промишальність людського роду, але сьогодні я спокійний, бо мудрістю перемиг оту владу часу* [6, с. 43]. Причинова семантика в зазначених реченнях реалізована у формі зв'язку підрядних частин із головними, де головні, своєю чергою, є компонентами складносурядних частин складного речення.

Наявність причинового зв'язку простежуємо в складних реченнях із декількома підрядними, організованими в послідовну підрядність: *Було мені маркітно, бо видно було по цій Дамі з Азова, що у неї не було ніякого хвилювання, навіть цікавості до мене <...>* [6, с. 19]. Причинові частини також функціонують у конструкціях із декількома підрядними, що реалізують послідовну й неоднорідну підрядність у межах одного речення: *Утім вона зауважила, що я мовчки лаштуюсь у дорогу, бо ж кладу в куфр одяг, пістолети, книжки, і запитала стурбовано, куди це я збираюсь* [6, с. 45]. Тут підрядна причинова частина *бо ж кладу в куфр одяг* є компонентом послідовної підрядності й виявляє залежність від іншої підрядної частини *що я мовчки лаштуюсь у дорогу*. Подібну структуру простежено й у реченні *Я штовхав візника тростиною в плечі, бо мені здалось, що його харлак ступає надто поволі* [6, с. 51], де підрядна причинова частина є головною щодо наступної підрядної з'ясувальної.

Причинові формально-синтаксичні зв'язки в складнопідрядних реченнях найчастіше виражені за посередництвом сполучників підрядності, а саме причинових: **бо**: *Догляд пастушків і пастушок був швидше химерний, бо, тільки звечоріло, вони розбігалися по парку, граючись з королевою у хованки, та насолоджувалися допізна під кущиками, ніж пильнували своїх корівок* [6, с. 47]; **тому що**: *Я їх силоміць відтягав від данини Діонізіакові, а тому що вони поснули, добре нажлуктавшись, мені треба було мати вісім пар очей і не спати ще не одну ніч* [6, с. 229]; **оскільки**: **Оскільки** мене тут мало хто знав та й нікому я нічого не був винен, я, відіславши візника, змішався з юрбою ледарів, покоївок, перехожих, що стовбичили, ловили гав та всіляко обговорювали подію [6, с. 51]; **адже**: *Я вагався, лють підступала до горлянки, адже ж цей харцизяка Доманський був співучасником мого закабалення і мав усі причини глузувати з мене* [6, с. 40].

Значення причини виявляють частини, що перебувають й у межах складних безсполучникових речень. Такі синтаксичні одиниці не мають спеціальних морфологічних показників, але їх можна диференціювати як причинові з огляду на семантико-синтаксичні відношення між складниками безсполучникового речення. І. Р. Вихованець зазначає: «Предикативні частини безсполучникових складних речень з недиференційованим синтаксичним зв'язком поєднуються в одне ціле семантико-синтаксичним відношенням, використанням типізованих лексичних елементів, порядком розташування предикативних частин, співвідношенням видо-часових і способових форм дієслова тощо» [1, с. 349]. Науковець визначає причинові безсполучникові складні речення як конструкції, друга частина яких виражає причину дії, процесу або стану, про які йдеться в першій частині [1, с. 50]. Наприклад: *Мій батько не був з біденьких: за вірну службу та за бойові заслуги йому надано на вічне володіння Лотаки з трьома слободами і млинами <...>* [6, с. 6]; *Справжнім сином сторіччя свого був мій батько: енциклопедичне знання, говорив він не раз, – це не лише мода, а ознака розумної і праведної людини* [6, с. 7]; *Але це можна було зрозуміти: галайстрабула весела, тут кожний забавлявся як хотів* [6, с. 11]; *Княжна Алі-Емет зітхнула: внівець пішла робота кількох місяців* [6, с. 50]. У досліджуваному тексті зафіксовано безсполучникову конструкцію, в якій частина з причиновою семантикою відділена від іншої комою, а не двокрапкою, що частково послаблює причинно-наслідковий зв'язок: *До готелю*

Монтіні важко було продертися, така там була навала розбецених свищохлистів [6, с. 18].

Причинові формально-синтаксичні зв'язки здатні реалізувати й синтаксеми, які функціонують у структурі простого речення. Їхні формальні маркери – дієприкметникові й дієприслівникові звороти. О. М. Гандзюк зазначає, що функцію причини в реченні може виконувати одиничний дієприкметник чи дієприкметниковий зворот у випадку, коли вони, крім питання *який?*, відповідають на питання *чому?*, *через що?* з якої причини?[3]. Також дослідниця наголошує на тому, що до морфологічних варіантів причинових синтаксем належать і дієприслівники [3]. Причинова синтаксема у формі дієприкметникового звороту засвідчена в конструкції *А однак я глухим голосом почав говорити про мої жалі й образи, про гірку пустелю в моїй душі, вражений бадужістю і холоднечою вибраної мого серця* [6, с. 28]. Значно частіше трапляються прості речення, де функціонують дієприслівникові звороти, що виражають причинові семантико-синтаксичні відношення. Наприклад: *У бенкетах я спочатку брав участь, але цурався їсти, вже раз відхорувавши* [6, с. 26]; *Зазнав я у ньому щастя, доступивши її ласки* [6, с. 44]; *Вона, мабуть, потайки глузувала з мене, знаючи ціну цим зальотам і любовним визнанням серед такої хмільної ночі* [6, с. 12].

Дієприслівниковий зворот як маркер причинової синтаксеми здатен виконувати роль ускладнювального компонента однієї з частин складнопідрядного речення: *Та ось навесні Року Божого 1774 я одержав від мого достохвалного батька листа, в якому він широко писав про свої успіхи на полі промисловості, в що я, до речі, не вельми-то й вірив, знаючи його зовсім не негоціанську, а швидше поетичну вдачу <...>* [6, с. 8]; *Всі лакизи й покоївки, передбачуючи, мабуть, халену, розбіглися, мов мишва, хто куди міг* [6, с. 52]; *Маючи, однак, природну, присущу нашим землякам, як дехто каже, хитрість, до того ж власний розум, я, звичайно, зразу збагнув, що опинитись пошитим у дурні серед паризького натовпу дуже просто* [6, с. 12].

Функціонування причинової синтаксеми у формі одиничного дієприслівника в межах однієї з частин складнопідрядної побудови зафіксовано в реченнях: *У банку гляділи на мене із співчуттям, вважаючи, що я збився з пуття* [6, с. 46]; *А я, не бажуючи, щоб вона вважала мене за принагідного телепня, шукальника пригод, з усією щирістю розповів їй про далеку вітчизну свою – Україну <...>* [6, с. 13].

Причинові синтаксеми представлені також прислівниками *s* вторинними морфологічними варіантами – приєднано-відмінковими формами, зокрема:

а) прислівниками *зопалу, зозла, спересердя, спросоння, нізащо, тому*, наприклад: *Я не сумніваюсь у вашій царственній крові, у ваших священних правах на престіл всіх Русей та Понтиди Євксинської, я покохав вас не тому, а тому, що ви стали мрією мого життя, як блискавицею, вразили мене з першого погляду* [6, с. 45];

б) «від + Р. в.», наприклад: *Біля уст вона тримала хустинку і частенько покашлювала, либонь, від того ядучого диму* [6, с. 19]; *Вона від холоду тремтить між чотирма холодними стінами каземату* [6, с. 44];

в) «з + Р. в.», наприклад: *Я їх, звичайно, лише терпів, жоден не сподобався мені аж ніяк, тож з обачності я не говорив усього, що хотів би сказати* [6, с. 19];

г) «з приводу + Р. в.», наприклад: *Десь перед північчю, на сцену вийшов сам герцог Карл-Євген, досить поставний і мордатий телень, який милостиво посміхався до натовпу з приводу свого апофеозу* [6, с. 189];

г) «через + Зн. в.», наприклад: *Іноді ми грали в шахи, але через розсіяність думок вона здебільшого програвала і тоді спересердя жбурляла шахові фігурки* [6, с. 34]; *Поки що нам треба щиро поговорити про одну невідкладну справу, а через те пройдемся разом, не поспішаючи, от хоч би бережком* [6, с. 35].

У досліджуваному художньому тексті непоширений різновид становлять мовні одиниці, що виявляють причинову семантику, проте не вказують на саме явище, причини якого пояснені. Ана-

лізований змістовий відтінок у них прихований і навіть значною мірою нейтралізований. У такому разі значення причини допомагає реалізувати підсилювально-видільна частка-бо: *Недаремно-бо, так писав мій батенько, наш вік вважають століттям освіченості* [6, с. 8]; *Весна-бо в Парижі завжди чудесна* [6, с. 46]. Крім звичного постпозитивного вживання, зафіксовано перебування аналізованої частки перед словом, якого вона стоїть, наприклад: *Дама з Азова бо грошей не лічила і, поки вони були, розкидались ними досхочу* [6, с. 25], пор.: *Дама з Азова грошей-бо не лічила і, поки вони були, розкидались ними досхочу*.

В аналізованій джерельній базі представлені також причинові синтаксеми, що функціонують у складі вставлених конструкцій: *При цьому через голландський банк пана Ван Гове переказано мені в паризький банк Ротшильдів тисячу дукатів на мої власні витрати (я ж бо повинен достойно представляти це все ж таки молоду рідновітчизняну промисловість)* <...> [6, с. 9].

Висновки і пропозиції. Причинові формально-синтаксичні зв'язки найчастіше реалізовані в межах складнопідрядних обставинних і складних безсполучникових речень із семантико-синтаксичними відношеннями причини між їхніми частинами. Сфера вживання причинових синтаксем – прості ускладнені конструкції. Маркери цих синтаксичних одиниць – дієприслівники, дієприкметники, дієприслівникові й дієприкметникові звороти, прислівники й приєднано-відмінкові форми. Вважаємо за доцільне рекомендувати подальше дослідження адвербіальних компонентів на джерельній базі інших текстів із метою детального опису системи засобів експлікації відповідної адвербіальної семантики.

Список літератури:

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ : Наук. думка, 1992. 222 с.
3. Гандзюк О. М. Адвербіальні синтаксеми української мови. *Наукова електронна бібліотека періодичних видань НАН України*. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/74079> (дата звернення: 10.03.2020).
4. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : монографія. Київ : Наукова думка, 1991. 192 с.
5. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. *Літературно місто : онлайн бібліотека української літератури*. URL: http://litmisto.org.ua/?page_id=15 (дата звернення: 24.02.2020).
6. Косач Ю. М. Володарка Понтиди. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛІА-МА-ГА, 2017. 528 с.
7. Кульбабська О. В. Вторинна пре́дикація у простому реченні. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. 672 с.
8. Масицька Т. Є. Семантико-синтаксичні реченнєві відношення і синтаксичні зв'язки (на матеріалі поезій Тараса Шевченка). URL: https://scholar.google.com/scholar?hl=ru&as_sdt=0%2C5&q=Масицька+Т.+Є.+Семантико-синтаксичні+реченнєві+відношення+і+синтаксичні+зв'язки+%28на+матеріалі+поезій+Тараса+Шевченка%29&btnG= (дата звернення: 15.02.2020).

9. Межов О. Г. Мінімальна синтаксична одиниця умови у структурі простого ускладненого речення. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua> (дата звернення: 15.02.2020)
10. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1972. 516 с.
11. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник. Київ : Академія, 2010. 408 с.

Kychan D. O. MORPHOLOGICALEXPRESSIONOF CAUSAL FORMAL-SYNTACTIC CONNECTIONS (BASED ON THE NOVEL “VOLODARKA PONTYDY” BY YURII KOSACH)

*The article analyzes the features of causal semantics construction functioning in the syntactic structures of different levels in way of detailed extract from the novel “Volodarka Pontydy” by Yurii Kosach. It was found out that such constructions could be elements of word combinations, simple complicated, uncomplicated, subordinate and asyndetic structures. Attention is focused on the formal-syntactic connections which are means of causal semantics expressions. The source base proved that the most often specified significant shade is realized by determinant combinations of subordinate parts, which are subordinate determinant causal elements according to semantic-syntactic relations. It is explicating a unilateral dependence which is subordinating whole main part. Case of the actual material is replenished by different type connection structures. In particular, there are coordinate and subordinate connections, complex clauses with a few subordinate parts, which are organized in consistent subcontracting or consecutive and heterogeneous subordination. The causal formal-syntactic connections in subordinate clauses are expressed by such conjunctives as **бо, тому що, оскільки, адже**. The asyndetic constructions could be differentiated as causal in view of the semantic-syntactic relations between the elements. It was found out that causal formal-syntactic connections could be realized by syntaxes, which are functioning in the structure of simple clause. The participle reversals and adverbial adverbs (separate elements), single adverbs, such adverbs as **зопалу, зозла, спересердя, спросоння, нізащо, тому**, preposition-case forms «від, з, з приводу + Р. в.», «через + Зн. в.» are their formal markers. The language units, which express a causal semantic, but which are not point to the explained occurrence, are rarely used. The analyzed meaningful shade is concealed or to some extent neutralized in such type constructions. Then causal significant is realized by amplifying and excretory particle **-бо**. It is play the most peripheral role in the expression of causal semantic.*

Key words: causal semantics, syntax element, formal-syntactic connection, morphological expression, syntax construction, determinant, adverbial.